

Сергій Павленко

ГАРНИЗОН БАТУРИНА 2 листопада 1708 р.

DOI: 10.58407/litopis.240503

© С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою запропонованої студії є поглиблений огляд джерел 1708 р. щодо формування залоги Батуринової фортеці для захисту від військ О. Меншикова під час переходу І. Мазепи та його прибічників на бік Карла XII, визначення реальної кількості оборонців столиці Гетьманщини.

Завдяки проблемно-аналітичному **методу** автор ретельно дослідив-осмислив наявний великий масив матеріалів, документів, в яких йшлося про чотири етапи поповнення гарнізону Батурина.

Новизною матеріалу є те, що вперше подані дані, які підтверджують, що станом на 2 листопада 1708 р. гарнізон Батурина складав до 10000 вояк різних військових формувань. Обрахунок кількості оборонців здійснено на основі врахування мобілізаційних заходів у Гетьманщині в жовтні 1708 р., оцінки складу куренів Батуринової сотні, Засеймських сотень, а також фактів переміщення гетьманських контингентів напередодні штурму фортеці.

Висновки. Стаття спростовує наративи російської історіографії про те, що з перших днів повстання гетьманці не підтримали дії гетьмана І. Мазепи проти царя та розбіглися по домівках. Склад оборонців Батурина засвідчує, що гетьманську столицю захищали до 6000 городових козаків, 2000 сердюків, 500 засеймців, 1000 чоловік Батуринової сотні, близько 500 гармашів, пушкарів, палубників.

Ключові слова: Мазепа, Карл XII, Петро I, полки, сердюки, козаки, пушкарі, артилеристи, свідчення, докази.

Питання, скільки було вояк у козацькому гарнізоні гетьманської столиці кінця жовтня – 2 листопада 1708 р., порушувалося нами, починаючи з 1994 р.¹ Протягом трьох десятиріч після оприлюднення перших результатів дослідження з цього приводу ми час від часу поверталися до цієї теми та вносили певні корективи, пов'язані з появою нових документів, версій². Вважаємо, що й зараз рано ставити крапку щодо цього. Потрібно й далі вивчати різні аспекти цього питання. Адже це наближає нас до реальних цифр козацького гарнізону, а відтак до глибшого розуміння складових подій 1708 р.

Зауважимо, що в публічному просторі України раз по раз з'являються радіопередачі, відеоінтерв'ю «знавців» Батуринової трагедії, що і далі повторюють наративи російської імперської історіографії про невелику кількість мазепинців, що підтримали гетьмана³, зокрема й про слабкість гарнізону гетьманської столиці (в межах 3000–4000 вояк)⁴. При цьому поширювачі згаданої інформації навіть не робили спроби проаналізувати відомі з опублікованих джерел відомості про перебування в ті дні в Батурині городових, сердюцьких та компанійських полків, інших підрозділів, зокрема пушкарів, гармашів.

Ураховуючи вищезгадане, пропонуємо ознайомитися з нашими міркуваннями-аргументами, що постали в результаті багаторічного осмислення подій 1708 р.

Зазначимо, що сьогодні маємо неспростовану інформацію про перебування 2 листопада 1708 р. у Батурині таких козацьких та охотницьких формувань:

1. Прилуцький полк.
2. Миргородський полк.
3. Лубенський полк.

¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. Чернівці: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1994. С. 64.

² Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 145–148; Його ж. Батуриноська фортеця. Київ: Мистецтво, 2019. С. 118–123.

³ «Український народ не розділяв симпатій гетьмана Мазепи, – читаємо в новітньому підручнику. – Із тих 4–5 тисяч чоловік, що були з ним, більшість невдовзі покинула шведський табір»: Милів Л., Цямбаєв Н. История России XVIII–XIX вв. Москва: Эксмо, 2006. С. 41.

⁴ Усе це упакується в зручну словесну формулу типу «на мою думку». Дискутувати з докторами та кандидатами історичних наук з цього приводу важко, оскільки прослухані передачі радіо, телеінтерв'ю, як правило, нелегко згодом знайти в архівах ЗМІ.

4. Батури́нська сотня.
5. Сердю́цький полк Чечеля.
6. Сердю́цький полк Покоти́ла.
7. Сердю́цький полк Денисова.
8. Сердю́цький полк Максимова.
9. Генеральна військова артилерія.

Свідчення про них дав на допиті спійманий канцелярист Генеральної військової канцелярії Олександр Дубяга: «А в Батури́нском де замке ныне войска четыре полка сердю́чких, Чечелев, Покоти́лов*, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородско-го, Прилуцко́го и Лубенско́го; а по сколку которого полку человек, о том не знает»⁵.

Важливими для російського командування були показання затриманого сердюка-розвідника Тимофія Семененка, який повідомив, що «в Батури́не де н[ы]не войска четыре вышечисанные сердю́чкие⁶ да три городовые полка – Прилуцко́й, Лубенско́й и Миргородско́й, в которых полках людей будет: в сердю́чких тысячи две, а в городовых с четыре тысячи ч[е]л[о]в[е]к, которые все в замку обретаются»⁷.

Останні цифри з допиту полоненого (2000 сердюків + 4000 козаків) стали фігурувати в оцінці росіянами батури́нського гарнізону (6000 вояків) в оперативних повідомленнях з їхньої похідної штаб-квартири. Саме з цього московського джерела згадана інформація набула поширення в дипломатичних колах, серед російського командування. Невідомий британський офіцер на російській службі, свідок штурму Батурина, повідомляв пізніше, що «Мазепа ... розмістив там 6 тисяч козаків, сміливих, твердих і рішучих людей»⁸. За австрійськими новинами, у резиденції «перебувало 6000 чоловік Мазепа»⁹. «Лондон Газет» теж обраховує залого в 6000 вояк¹⁰. Таку ж цифру називає й один із перших біографів Карла XII Лімьє¹¹. За даними прусського посла Й. Кайзерлінга, який отримав їх з російської штаб-квартири, гарнізон гетьманської столиці налічував 6000 козаків¹². За відомостями з російського табору англійський посол у Відні П. Медовс повідомляв уряд, що І. Мазепа «послав шість тисяч своїх людей для забезпечення безпеки свого майна»¹³.

Отже, свідчення сердюка Т. Семененка стало головним під час обрахунків кількості мазепинців, що оборонялися в Батури́ні. Але чи воно достовірне?

На жаль, треба визнати наш попередній недогляд у сприйнятті цього джерела як найавторитетнішого, неспростовного. Насправді до показань свідка слід підійти критично. Можна погодитися із цифрами полоненого мазепинця про сердюків. Адже він був із цих охотницьких формувань і добре знав, з якої кількості вони складаються. Як правило, вони мали у своєму складі по 500 вояк. Хоча й відомо, що сердю́цький полк Гаврила Бурляя на-

* Сердю́цький полковник Яків Покотило походив із козаків Гельм'язівської сотні Переяславського полку. Відомо, що він покохав кримчанку – красуню, яку разом з двома дітьми взяли в полон козаки. Після того, як вона охрестилася, він із нею одружився і всиновив її синів Василя та Григорія. Подружжя мало також спільного сина Іллю. Усі діти отримали належну освіту. Гетьман попклувався, аби вони почали свою кар'єру в Батури́ні. Я. Покотило згадується на полковницькому уряді в 1700–1709 рр. Його сердю́цький полк мужньо захищав гетьманську резиденцію і практично увесь загинув під час героїчної оборони Батурина 2 листопада 1708 р. Як свідчив пізніше на допиті Я. Покотило, у подальших бойових діях було задіяно «полку его сердюков ... меньше ста человек». Разом з кількома старшинами полковник вимушено здався після Полтавської битви і довгий час перебував під арештом. У 1712 р. мазепинця заслали в Архангельськ. Відправили до Сибіру і його дружину.

⁵ Посольська похідна канцелярія. Показання канцеляриста Дубяги на допиті. X–XI 1708. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1909. Т. 92. С. 41.

⁶ «А полк их (Максимова – С.П.) ныне с прочими тремя сердю́чками ж, Чечелевым, Покотиловым, Денисовым, полками в Батури́не»: *Полтавская битва 27 июня 1709 г.: Документы и материалы* / Отв. ред. Е.Е. Рычаловский; сост.: Е.Е. Рычаловский, А.Б. Плотников, Т.А. Лаптева, О.А. Курбатов, П.И. Прудовский. Москва: РОССПЭН, 2011. С. 184.

⁷ *Расспросные речи сердюка Т. Семенова в Посольской походной канцелярии о гарнизоне Батурина (30 октября 1708 г.)*. *Полтавская битва 27 июня 1709 г. ...* С. 184.

⁸ Defoe D. An impartial history of the life and actions of Peter Alexowitz, the present czar of Muscovy: from his birth down to this present time, giving an account of his travels and transactions in the several courts of Europe, with his attempts and successes in the northern and eastern parts of the world, in which is intermix'd the history of Muscovy. Written by a British officer in the service of the Czar (далі – Defoe D.). London, 1723. Р. 206; 3 книги Д. Дефо про Петра I, написаної з використанням свідчень невідомого британського офіцера на російській службі, про штурм Батурина (листопад 1708 р.): Батури́н: сторінки історії / Редколегія: Коваленко О.Б. та ін. Чернівці: Чернівецькі обереги, 2009. С. 111.

⁹ Віденський щоденник, 26–28 грудня 1708 р. № 564 / Публікація В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 51.

¹⁰ Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 120.

¹¹ З праці Анрі-Філіппа де Лімьє «Історія Швеції в правління Карла XII» (1721); Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 224.

¹² Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр. *Записки Українського наукового інституту*. Варшава, 1939. Т. 2. Кн. 6: Мазепа. Т. XLVII. Серія Історична. С. 28.

¹³ Мацьків Т. Звіт англійського посла у Відні П. Медовса (26 грудня 1708 р.). *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. Додаток № 15. С. 247.

лічував 800 чоловік. Отже, наявність у Батурицькому гарнізоні 2000 сердюків не викликає сумнівів.

Що ж до визначення арештантом кількості оборонців з Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків, то слід узяти до уваги, що він визначив їх на око – «а в городовых с четыре тысячи». Тобто Т. Семененко як рядовий сердюк не міг достеменно знати їх чисельний склад. Він не входив до складу командування, а тому не був на зібраннях-нарадах старшини, у ході яких так чи інакше оголошувалися подібні цифри. Полонений пізніше, після 25 листопада, сердюк Артемій Семененко повідомив на допиті, що «Мазепа, пошел наскоро п[од] Оболонь и перебрався Десну, во весь д[ень] ехали с великим поспешением. А с н[им], Мазепою, в то время были полковники прилуцкой, миргороцкой, лубенской с полк[ами], да три полка компанейских, в том числе ... Покутиленков полк»¹⁴. Він теж ніби сказав правду, хоча, як довідуємося з інших джерел, неповну: насправді трьох городових полків при володарі булави не було. Через Десну переправилися лише в основному їх-не командування (сотники) та значні військові товариші. Та, ясна річ, сердюк не шпигував, не вів спеціально підрахунку гетьманських сил, він просто під час походу так чи інакше перетинався з певними групами цих козацьких формувань. Тому йому думалося, що володаря булави супроводжували три городові полки, які перед цим були з ним у Борзні, Батурині.

Незважаючи на настирливі накази Москви Мазепі йти на з'єднання з російською армією, гетьман намагався втримати в Гетьманщині залишки козацького війська. Для цього за його велінням полковники писали для нього доповідні про загрозово-вибухову ситуацію в полках, мало не початок повстання¹⁵. Посилаючись на ці донесення, володар булави утримував біля себе козацьке угруповання, на яке генеральна старшина розраховувала в разі початку виступу проти Московії. Якщо Мазепа під всілякими приводами старшався обмежити похідний склад полків, що висцалалися під вимоги царя, до 1000–1500 чоловік (щоправда, це не завжди вдавалося, бо, наприклад, у 1696 р. на Азов був відправлений Лубенський полк у складі 5230 козаків, у 1701 р. в Прибалтику Гадяцький полк – чисельністю 3847 чоловік¹⁶), то в ситуації вересня–жовтня 1708 р. він дбав насамперед про реалізацію давнього задуму порвати з росіянами. Ще у квітні 1708 р. відбулася в Білій Церкві нарада-визначення гетьманської старшини з клятвою на Євангелії боротися за самостійний статус України¹⁷. Лубенський полковник Д. Зеленський у жовтні «взидил ... из под Нѣжина¹⁸ в Лубны, и прельщал полку своего старшину к тому бунту, и с той старшиной тому Зеленскому на оное злое дѣло паче других и прежде всѣх к присягѣ пришел и крест цѣлова-ла оный обозный с сыном»¹⁹. Отже, вищезгаданий полковник повертався до Борзни, де старшина остаточно визначалися послати гінця до Карла XII, зі свіжими підрозділами.

Зрозуміло, Лубенський полк міг вийти без особливих проблем до Батурина у складі 5000 козаків (за пізнішими даними 1723 р. у ньому було 3968 кінних козаків, 2687 піших²⁰; за ретельнішою ревізією наступних років, очевидно, в облік зарахували й бідних, убогих, то разом вийшло аж 11612 чоловік²¹). Тим паче, відстань з Лубнів як до Борзни, так і до гетьманської столиці була невеликою – близько 190 км (3–5 днів для кінного переходу). По суті, стільки ж часу для поповнення гетьманських сил потрібно було для Миргородського полку (за компютом 1723 р. у ньому налічувалося 3250 «можних і середніх» й 1527 піших, убогих козаків, 212 померлих на канальних походах²²). А ще удвічі

¹⁴ Кочегаров К. 1709 г., после 25 ноября. Допрос А. Семененко, И. Кутенко и Максима. К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам. *Славянский альманах*. 2024. № 1–2. С. 351.

¹⁵ 1708, після липня 14. Фастів. Лист гетьмана І.С. Мазепи О.Д. Меншикову з аргументацією причин, чому не можна виводити залишок козацького війська з України. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах* (далі – УДІМ) / Упор. Павленко С. Київ: Мистецтво, 2019. № 146; 1708, жовтня 6. Лист гетьмана І.С. Мазепи графу Г.І. Головінкі про неможливість його походу до Стародубу через бунти в Україні. *Там само*. № 147; 1708, не пізніше жовтня 16. Чолобитна козаків лубенського полку гетьману І. Мазепі. *Там само*. № 148; 1708, жовтня 19. Борзна. Лист гетьмана І.С. Мазепи графу Г.І. Головінкі про небажання старшини йти до Новгород-Сіверська та бунтування козаків. *Там само*. № 149; 1709, липня 26. Зі свідчення лубенського полковника Д. Зеленського про те, як він підписував чолобитну до російського командування за наказом гетьмана І.С. Мазепи про «бунтування» війська. *Там само*. № 150.

¹⁶ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1959. С. 424.

¹⁷ Клятва мазепинців у Білій Церкві. *УДІМ*. № 144. С. 97.

¹⁸ До середини жовтня (4–15) 1708 р. похідна резиденція, обоз І. Мазепи були в Салтиковій Дівиці (за 40 км від Ніжина).

¹⁹ Клятва мазепинців у Білій Церкві. С. 97.

²⁰ Бантъш-Каменский Д. История Малой России. Санкт-Петербург–Київ–Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1903. С. 589.

²¹ Кирилов И. Цветущее состояние Всероссийского государства. Москва: Наука, 1977. С. 165.

²² Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ, 2004. С. 11.

менше мав би витрати годин для поповнення своїх полчан Прилуцький полк²³ (до похідної штаб-квартири йому необхідно було пройти 100 км). Із допиту краснокіллядінського сотника Корнія Салогуба²⁴ випливало, що він «в то число был же в Барзне»²⁵, тобто він зі своїми козаками прибув сюди не разом з полком, а приєднався до нього саме 18–19 жовтня.

Чи зібрали в Батурин полковники максимальне число своїх полчан? Думаємо, що перед зустріччю з Карлом XII, не знаючи про його плани, гетьманська верхівка все ж не наважувалася оголосити максимальний мобілізаційний план для всіх козаків, а тому й тримала основну масу підлеглого війська в очікуванні оперативних розпоряджень²⁶. На це вказує лист миргородського полковника Д. Апостола полковому обозному Василю Онисимовичу від 16 листопада 1708 р., з якого дізнаємося, що останній, а також полковий суддя, кілька сотників перебували на Миргородщині та отримали розпорядження прибути в Гадяч²⁷. Десь тоді ж і прилуцький полковник Д. Горленко надіслав наказ своєму полковому судді, щоб той «также со всех местечок и сел полку нашего Прилуцкого, всех казаков, конных и пеших, согнал для обороны места»²⁸. Отже, три городові полки, хоч і могли мати у своєму складі до 12000–13000 козаків, усе ж, напевне, у реальності налічували в Батурині мінімально 6000 чоловік.

Хоча не виключаємо, що ця цифра могла бути й більшою. За донесеннями резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана І. Мазепи Францишка Грабі, 23 серпня 1708 р. Мазепа мав у своєму таборі 2800 городових козаків²⁹, а 23 вересня «надійшло до Його милості пана гетьмана війська більше трьох тисяч, зібраного за суворими наказами із тих, які залишилися у домах, і очікуємо щораз більше»³⁰ (тобто під кінець місяця у трьох полках уже було разом до 6000 полчан).

На значні сили гетьманців при обороні Батурина вказують й інші факти. Спійманий росіянами у Сорочинцях Д. Апостол³¹, рятуючи від репресій свою родину³², змушений був прийняти умови російського командування та переорієнтувати Миргородський полк на службу царю³³. Однак у розпорядженні полковника було небагато козаків, через це очільнику миргородців надали в підпорядкування підрозділи калмиків, донців³⁴. Це прямо вказує на те, що втрати цього полку в Батурині були досить відчутними. За ревізією 1723 р., у Стародубському (5630 козаків), Київському (2530 козаків) полках, які не брали активної участі у бойових діях 1708–1709 рр., налічувалося відповідно 85, 227 вдів, а ось у Лубенському останніх – 991, Гадяцькому – 929, Ніжинському – 677, Миргородському – 466, Прилуцькому – 415³⁵. Зрозуміло, що гетьманці помирили і своєю смертю, плюс чимало з них загинуло від хвороб, голоду на каналних роботах у післямазепинські часи. Разом із тим слід урахувати й таку деталь: як засвідчив у серпні 1708 р. резидент-представник великого коронного гетьмана Речі Посполитої А. Сенявського при дворі гетьмана І. Мазепи Ф. Грабі, у поході при володарі булави був в основному в серпні «недосвідчений молодняк без коней»³⁶ і зброї³⁷. Тобто це були здебільшого неодружені

²³ Масамо дуже обмежені відомості про кількісний склад полку до 1708 р. Відомо, що в 1723 р. у полку налічувалося 1627 кінних і 1075 піших козаків (Баньш-Каменский Д. История Малой России. С. 589). Після 1708 р. у полку зменшилась кількість сотень з 9 до 8 (Шкоропад Д. Прилуччина. З найдавніших часів до кінця XIX ст. Прилуки: Мале підприємство «Краснавець», 1993. С. 36).

²⁴ Шкоропад Д., Савон О. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф»», 2007. С. 238.

²⁵ Кочегаров К. 1708 г., ноябрь 19. Допрос К. Савина. *К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам*. С. 349.

²⁶ Розпорядження стародубському полковнику І. Скоропадському було направлено лише 30 жовтня 1708 р. (Лист І. Мазепи до І. Скоропадського (30 жовтня 1708 р.). *Институт рукопису НБУВ*. Ф. VIII. Спр. 1771. Арк. 1–2).

²⁷ 1708, листопада 16. Красноколядин. Лист миргородського полковника Данила Апостола полковому обозному Василю Онисимовичу, щоб він поспішав у Гадяч до Мазепи. *Доба гетьмана І. Мазепи в документах* (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. № 377. С. 333.

²⁸ 1708. Лист прилуцького полковника Дмитра Горленка до полкового прилуцького судді. ДГІМД. № 373. С. 330.

²⁹ Донесення Францишка Грабі, резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана І. Мазепи, до свого патрона. *УДІМ*. С. 31.

³⁰ Там само. С. 35.

³¹ Пришляк В. Миргородский полковник Данило Апостол до і після Полтави. *Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав*: зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: ФОРМ-Толмачова Н.Ю., 2009. С. 304

³² Ярмеченко В. Миргородський полк у Північній війні (осінь 1708–1709 рр.). *Полтавська битва 1709 р. ...* С. 316.

³³ Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. *Историко-документальные очерки*. Чернигов: Русь, 2009. С. 125–130; Його ж. Чи зраджував І. Мазепа Карла XII? *Пам'ять століть*. 2005. № 1. С. 90–94.

³⁴ Павленко С. Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708–1709 рр. *Полтавська битва 1709 р. ...* С. 196.

³⁵ Кирилов І. Цветущее состояние Всероссийского государства. С. 164–169.

³⁶ З донесення І. Мазепи царю від 10 серпня 1708 р. дізнаємося, що частина молодиків мала коней.

козаки. І. Мазепа в листі до царя від 10 серпня 1708 р. теж жалівся, що при ньому «з гордових самых недорослей и на худейших лошадах осталось 2800 ... да 2000 сердюков и едина корогов компании»³⁸. Зауважимо, що йдеться про ситуацію станом на серпень, а в жовтні кількість козаків, за повідомленням того ж Ф. Грабі, зросла більше на 3000 чоловік³⁹.

Нові наші студії виявили факт супроводження гетьмана в походах козаками Засеймських сотень, виведених зі складу Ніжинського полку. У цьому гетьманському формуванні загалом налічувалося до 8000 вояк⁴⁰. Вони залишалися ніби не поміченими, перебуваючи при похідній гетьманській резиденції, оскільки не належали до жодного полку. Тим часом згадані вояки виконували охоронну функцію при гетьмані. У похід, як правило, володар булав мобілізував до 1000–2000 гетьманців із Засеймських сотень. Аналізуючи козацькі реєстри, інші джерела, ми виявили значне зменшення козаків у Новомлинській⁴¹, Конотопській⁴² сотнях після подій 1708 р. Думаємо, що це свідчить про участь значної частини їх в обороні Батурина. Так само до цього бунчукового угруповання при гетьмані належали Борзнянська, Кролевецька, Глухівська, Ямпільська, Коропська сотні. Отже, і їхні курені мали бути в резиденції.

Батуринська сотня, виведена свого часу зі складу Ніжинського полку і яка напругу підкорялася І. Мазепі, вважалася ніби «невидимим» і несуттєвим підрозділом оборони Батурина. Адже рядовий статус козацького формування обмежував його можливості, значимість. Тим часом у його складі налічувалося чимало сільських куренів округи (а це до 1700, або й більше козаків). Фактично це був повноцінний полк, більша половина якого разом з отаманами пішла на захист міста.

Генеральна військова артилерія, за свідченням канцеляриста О. Дубяги, теж перебувала в гетьманській столиці: «Артилерия вся гетманская також в Батуринѣ, а при нем (Мазепі – С.П.) ничего і оной нынѣ нѣтъ»⁴³. Отже, у такому разі в Батуринську фортецю були зібрані пушкарі, гармаші, палубники та інші козаки з найближчих сотень, що спеціалізувалися на обслуговуванні артилерії. А це лише за мінімальними підрахунками становило більше 500 чоловік.

Відомий російський військово-державний діяч та дипломат Борис Куракін, який восени був у Гетьманщині, оцінював гарнізон фортеці в 10000 осіб⁴⁴. Він зустрічався в жовтні з І. Мазепою⁴⁵, а той повідомляв у ті дні (15 жовтня) Г. Головкина про чисельність військ при ньому в 12000 осіб⁴⁶. Отже, якщо відняти від цієї цифри 2000 вояк⁴⁷ бригади стольника Григорія Анненкова, адже їх гетьман відіслав до Сосниць⁴⁸, то справді оцінка князя була наближена до реальності.

Він оперував цифрою, яка фігурувала в царській штаб-квартирі після взяття Батурина. Слід зазначити, що царедворець був присутній 30 жовтня на «воинском совете»⁴⁹ в Погребах під Новгородом-Сіверським разом із О. Меншиковим, Д. Голіциним. На ньому він отримав від царя наказ їхати в Чернігів, Київ для того, щоб привезти у Глухів україн-

³⁷ Донесення Францишка Грабі... УДІМ. С. 31.

³⁸ Донесение И.С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБІПВ). Москва: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 8. Вып. II. С. 526.

³⁹ Донесення Францишка Грабі... УДІМ. С. 35.

⁴⁰ Студія про це готується до друку.

⁴¹ Згідно з присягою 1654 р., тільки у Нових Млинах присягнуло міських козаків разом зі старшиною 236 чоловік (Присяжні книги 1654 р: Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Мицик Ю., Кравець М. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 242). А в 1741 р. у всій сотні налічувалося всього-на-всього 379 (Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку у др. пол. XVII–XVIII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. Чернігів: Чернігівський нац. пед. ун. ім. Т. Шевченка, 2015. С. 39). Тобто під час другої присяги були враховані й курені сіл. А це означає, що за майже 90 літ не відбулося приросту гетьманців, як це спостерігалося в сотнях, що не потрапляли в екстремальні умови бойових дій з великими втратами.

⁴² Присяжні книги 1654 р. зафіксували в самому Конотопі 314 козаків, у Підлипному – 203, у Вирівці – 162, у Шаповалівці – 97 (Присяжні книги 1654 р: Білоцерківський та Ніжинський полки. С. 181, 205–206, 211, 218). А за реєстром 1717 р. бачимо катастрофічне зменшення козацького населення цих населених пунктів. Зокрема, у Конотопі проживало вже 263 козаки, у Підлипному – 40, у Вирівці – 35, у Шаповалівці – 39! Див.: Мицик Ю., Тарасенко І. Реєстр Конотопської сотні 1717 р. Київ: ПП «ІФ “Фолиант”», 2020. С. 1–40.

⁴³ 1708, жовтня 29. Посольська похідна канцелярія. Свідчення канцеляриста Дубяги на допиті. ДГІМД. № 570.

⁴⁴ Русско-шведская война. Записки кн. Б.И. Куракина 1700–1710. *Архив князя Ф.А. Куракина*. Санкт-Петербург: Тип-я В.С. Балашева, 1890. Кн. I. С. 315.

⁴⁵ 1708, жовтня 4. Проїжджий лист від гетьмана І. Мазепи князю Б. Куракіну. УДІМ. № 124. С. 87.

⁴⁶ Кочегаров К. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 23.

⁴⁷ Донесение И.С. Мазепы Петру I (10 августа 1708 г.). ПБІПВ. Т. 8. Вып. II. С. 526.

⁴⁸ Русско-шведская война. Записки кн. Б.И. Куракина 1700–1710. С. 314.

⁴⁹ Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т.С. Майкова, под общей ред. А.А. Преображенского: В 2-х выпусках. Москва: Кругъ, 2004. Вып. 1. С. 151, 293.

ських церковних зверхників⁵⁰. Б. Куракін, який, по суті, під конвоем доставив у листопаді 1708 р. до царя митрополита Йоасафа Кроковського, у своїх записках зазначав, що «через доброе старание одного командира (О. Меншикова – С.П.), то место взято, в котором 10000 президию (вояк – С.П.) было, из тех несколько животом спаслись, а другие в штурме пропали»⁵¹.

На перший погляд, автор вищезгаданих спогадів спеціально перебільшив кількість оборонців, аби в такий спосіб показати заслуги росіян. Разом з тим ця оцінка збігається з елементарним аналізом підрозділів, що були при І. Мазепі та в самому Батурині.

У кінці вересня – на початку жовтня гетьман уживав заходів для збільшення кількості гетьманців біля себе. «Просил нас гетман Мазепа о казацких войсках, которыхы обретаются на Дону, под командою полковника полтавского и другого компанейского, что естли оныя ныне уже не потребны, то б их отпустить к нему, гетману», – писав Петро І В. Долгорукому ще у вересні⁵². Відомий лист наказного переяславського полковника Стефана Томари графу Г. Головіну від 23 вересня 1708 р. про бажане повернення Переяславського полку «в свои городы»⁵³. «А ежели того от вашего сиятельства не получим, то Бог свидетель, что, от тех вестей смущенные, наши казаки все поуходят и никаковым образом их удержат невозможно», – підсумовував старшина⁵⁴. Цей лист був суголосний зі зверненням лубенських, прилуцьких, миргородських полчан до російського командування⁵⁵ з натяками на бунти, якщо їх відправлять за межі Гетьманщини⁵⁶. Їх було підготовлено за наказом гетьмана⁵⁷.

У Борзну в другій декаді жовтня для узгодження дій прибули чернігівський полковник Павло Полуботок⁵⁸, полтавський полковник Іван Левенець⁵⁹ (з Дону), а також Юрій Кожуховський (теж з Дону) зі своєю компанійським полком⁶⁰ (+500 чоловік⁶¹). Отже, під булавою І. Мазепи 18 жовтня налічувалося до 10500 гетьманців (7000 козаків⁶², 3500 сердюків, компанійців). Гетьман, ясна річ, не планував їх розпускати.

У Борзні відбулася старшинська рада, учасниками якої були полковники П. Полуботок, І. Левенець, Д. Зеленський, Д. Апостол, Д. Горленко, Д. Чечель, Ю. Кожуховський, Я. Покотило [правдоподібно охотницькі Г. Галаган, А. Малама, Денис, Максим (І. Максимович)], а також генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний писар П. Орлик. «И, призвав их к себѣ (гетьман – С.П.) ..., – згадував П. Орлик, – вопрошал их, если посылать до короля. Отвѣщали они: “Як же не посылать, давно тое надлежало учинить и тепер не треба откладать”»⁶³. Тоді ж до учасників зібрання викликано управителя Шептаківської волості Івана Бистрицького, якого попросили «при всѣх нас присягнуть ему на секрет, а мнѣ (П. Орлику – С.П.) приказал написать ему инструкцію до графа Пипера»⁶⁴.

⁵⁰ Из дневника Б.И. Куракина. *ПБИПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 902; Жизнь князя Бориса Ивановича Куракина, им самим описанная, 1676 – июля 20-го 1709 г. *Архив князя Ф.А. Куракина*. Кн. I. С. 281.

⁵¹ Русско-шведская война. Записки кн. Б.И. Куракина 1700–1710. С. 315.

⁵² 1708, вересня 7. Лист Петра І князю В.В. Долгорукову про необхідність повернення українських козаків з Дону. *УДІМ*. С. 57.

⁵³ 1708, вересня 23. Лист наказного переяславського полковника Стефана Томари графу Г.І. Головіну про необхідність повернення його полку додому для захисту рідного краю. *УДІМ*. С. 58.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Костомаров Н. Челобитная Прилуцкого полка; Донесение черниговского полковника. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 416; Кочегаров К. 1708, не пізніше жовтня 16. Чолобитна козаків Лубенського полку гетьману І. Мазепі. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 29–30.

⁵⁶ 1708, жовтня 19. Борзна. Лист гетьмана І. Мазепи графу Г.І. Головіну про небажання старшини йти до Новгород-Сіверська та бунтування козаків. *УДІМ*. С. 101–102.

⁵⁷ 1709, липня 26. Зі свідчення лубенського полковника Дмитра Зеленського про те, як він підписував чолобитну до російського командування за наказом гетьмана І. Мазепи про «бунтування» війська. *УДІМ*. С. 102.

⁵⁸ Кочегаров К. Русское правительство и Черниговский козацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 г.). *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2015. № 2. С. 190.

⁵⁹ Свідчення на допиті канцеляриста Дубяги (29 жовтня 1708 р.). *ДГІМД*. С. 717; Допит Григорія Герцика про його участь у зраді І. Мазепи (15 березня 1721 р.). *ДГІМД*. № 582.

⁶⁰ Допити старшини, що перейшла від Мазепи на бік росіян (1709, липня 14). *ДГІМД*. № 578.

⁶¹ Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергієнка (1708, грудня 8). *ДГІМД*. № 572; Артамонов В. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской битвы. Москва: МППА «БИМПА», 2009. С. 370.

⁶² Ф. Грабі зафіксував під кінець вересня 1708 р. при І. Мазепі 6000 городових козаків. Слід при цьому врахувати й можливу присутність у жовтні того ж року при гетьмані підрозділів мисливців (вовкогонів, стрільців, бобровників), які під час походів мобілізувалися до війська та були при похідній гетьманській резиденції, а також куренів Засеймських сотень, що теж, як правило, забезпечували охорону володаря булави.

⁶³ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела* / Упор. Т. Таїрова-Яковлева. Київ: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2022. С. 38.

⁶⁴ Там само.

Прибувши 23 жовтня в Батурин⁶⁵, гетьман мав загалом на той момент із собою 11000 вояк (10500 гетьманців із 7 охотницьких полків, 3 городових, що зібралися напередодні ще в Борзні, та Батуринський курінь Батуринської сотні – до 500 козаків).

Як відбувся розподіл цих сил після спрямування 24 жовтня І. Мазепи з гетьманської столиці на зустріч з Карлом XII протягом наступних днів?

На це дають відповідь кілька джерел. Звернемо спочатку увагу насамперед на ті, які підтверджують формування захисного гарнізону Батуринської фортеці в чотири етапи.

Перший із них умовно можна позначити термінами 23–24 жовтня 1708 р. Так, секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм у листі до брата писав: «Він (Мазепа – С.П.) прибув 29 жовтня до К.В. всього з 4000 людей, яких він в поспіху міг узяти з собою. В Батурині лишив він гарнізон в 3000 або трохи більше під командою полковника Кенігсека, обіцяючи, що до 31-го (till lögerdagen, som var d. 31) приведе з собою шведську допомогу»⁶⁶. Невідомий німецький офіцер у своєму щоденнику, по суті, підтвердив вищезгадану поширену інформацію серед каролінців: «Декілька днів перед цим він [Мазепа] пішов з Батурина, де залишив на перебування 3000 чоловік, а сам мав тільки від 3 до 4 тисяч кінноти біля себе; певно, решта вояків розташувалася у різних місцевостях, їх він швидко не зміг або не хотів зібрати до купи через наступ москвитів»⁶⁷. Ці свідчення збігаються з показаннями канцеляриста Андрія Кандиби, що «в городе оставлено немалое число войска и два надежнейшие пехотные сердюцкие полка»⁶⁸. У «немалое число» найпевніше потрапили передусім безкінні молоді козаки Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків (про них згадував на допиті⁶⁹ красноколядинський сотник К. Салогуб⁷⁰), а кіннотники цих військових формувань пішли супроводжувати гетьмана. Отже, 24 жовтня кістяк гарнізону складала сердюки чисельністю до 1000 чоловік, до 500 козаків Батуринського куреня. Оскільки в трьох городових полках було багато піших молодих недосвідчених козаків, то, ураховуючи вищезгадані зауваги Ф. Грабі, правдоподібно їх було мінімум 2000 з 2800. Таким чином, усіх оборонців станом на 24 жовтня мало бути до 3500 (як зауважував Й. Цедергельм – «гарнізон в 3000 або трохи більше»).

Другий етап формування оборонного гарнізону Батурина відбувся орієнтовно 24–25 жовтня. Протягом цього часу в гетьманську столицю підтягнулися підрозділи Генеральної військової артилерії з округи (Коропщини, Конотопщини, Батуринщини). Пушкарі, гармати, палубишки, слюсарі витягли з місць зберігання гармати різних калібрів, виставили їх до бою. «И по тем раскатам поставлены пушки»⁷¹, – свідчив 30 жовтня полонений сердюк Т. Семененко. Загалом ці фахівці-артилеристи додали гарнізону мінімум 500 чоловік. Крім цього поповнення, до Батуринської фортеці зайшли 8 куренів Батуринської сотні з Обмачева, Тростянки, Пальчиків, Митченків, Красного, Мельні, Ксьонзівки (нині Поліське – С.П.) та Атюші. За спогадами свідка, 2 листопада «атаман[ы] батуринские» були взяті «живьем»⁷². Тобто останнє джерело підтверджує наявність козаків зазначених вище куренів в обороні Батурина. А це зонайменше 500 гетьманців. Отже, 24–25 жовтня залага збільшилася навіть за мінімальними підрахунками на 1000 чоловік.

Третій етап (26–27 жовтня) мав важливі складові збільшення кількості оборонців міста. Якщо врахувати, що І. Мазепа з 11000 гетьманців, які були з ним у гетьманській столиці 23 жовтня, до 3500 чоловік залишив у складі її залоги, то з ним 24 жовтня до Коропа мало прийти 7500 вояк (із них 2500 сердюків та компанійців).

У Коропській сотні вночі з 24 на 25 жовтня І. Мазепа отримав від О. Меншикова повідомлення про його прибуття в Макошине (це містечко розташоване за 50 км від місця похідної резиденції гетьмана) та його плани одразу їхати у гетьманську столицю на зустріч з

⁶⁵ Донесение А. Меншикова Петру I (1708 г., 26 октября, Макошино). *ЛБИПВ*, Т. 8. Вып. II. С. 864.

⁶⁶ 1708, листопада 10. Атюша. Лист секретаря похідної канцелярії Карла XII Йозефа Цедергельма до свого брата Гермунда про перехід гетьмана І. Мазепи з частиною війська на бік Карла XII. *УДІМ*. С. 179.

⁶⁷ Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 р. / Публ. та ком. О. Дубини, пер. з німецької В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2010. № 6. С. 163.

⁶⁸ Рігельман О. Ночное подтверждение об измене Мазепиной. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. Київ: Либідь, 1994. С. 530.

⁶⁹ Мазепа, за його словами, «оставя в Батурине сердюков полк да Лубенского, Миргородского, Прилуцкого полков несколько человек» (тут слідчий або не зрозумів, або зробив пропуск «тисяч» чи «сотен» «человек»). Бо «несколько человек» навряд чи б представляли великі козацькі формування, яким Мазепа «сказал ..., ежели придут государевы люди, и им чтоб не здаватца» (Посилання нижче. С. 349).

⁷⁰ Кочегаров К. 1708 г., ноября 19. Допрос К. Савина. *К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам*. С. 349.

⁷¹ 1708, жовтня 30. Свідчення сердюка Тимофія Семенова на допиті у Посольській похідній канцелярії про гарнізон Батуринської фортеці. *УДІМ*. С. 186.

⁷² 1708, листопад–грудень. Перехоплений шведами лист російського свідка облоги та штурму Батурина. *УДІМ*. С. 188.

володарем булави⁷³. Неочікуване швидко прибуття російських полків до Десни змінювало стратегічну ситуацію не на користь мазепинців та їхніх майбутніх союзників-шведів. Не відмінюючи попереднє рішення порвати з Москвою, гетьманською верхівкою було вирішено вжити негайних додаткових заходів для безпеки гетьманської столиці. До неї були направлені кінні підрозділи Прилуцького, Лубенського та Миргородського полків, два сердюцькі полки. Саме про цих гетьманців писав Петро І О. Меншикову, дізнавшись про вибір І. Мазепи: «И ныне надлежит трудитца, как бы тому злу забежать и дабы не допустить войску казацкому, при Десне бывшему, переправливатся за реку по прелести гетманской. Того ради пошли немедленно к тем местам, где они, несколько полков драгун, которое бы то им помешали»⁷⁴. Виконати цей наказ росіяни запізналися. Шведський полковник граф Н. Ілленштіерна, на розташування полку якого вийшов І. Мазепа «яко приятель ... з найвизначнішими старшинами»⁷⁵, дізнався від гетьмана, що «його люди, яких було понад 5000, мають залишатися на полі»⁷⁶ (на той момент гетьман ще не знав, чи городові полки та два сердюцькі підрозділи встигли повернутися в Батурин). Важливо зазначити, що цю цифру називає й один з іноземних представників при російській штаб-квартирі у Глухові: «Після того, як козацьким гетьманом Мазепою було відправлено одного зі своїх фаворитів до короля шведів, стали остаточно очевидними підозри у його зраді, наслідком такого зловмисного вчинку стали наступні дії: він дав наказ декільком полкам чисельністю 5000 чоловік привести їх у бойову готовність, для того, щоб діяти проти ворога»⁷⁷. Щоправда, далі автор цього повідомлення оцінив залогую резиденції Батурина применшено в 1000 чоловік⁷⁸.

Аналізуючи події 25–26 жовтня, можна дійти висновку, що корпус в 7500 мазепинців був розподілений на дві частини. Згідно з джерелами, І. Мазепа пішов на зустріч з Карлом XII, переправившись через Десну «на судах ... под Оболонею»⁷⁹, орієнтовно з 2400 (Петро І за своїми даними оцінював «которых толко з две тысячи»⁸⁰) козаками, компанійцями, старшинами, канцеляристами⁸¹ (+ до них пізніше долучилися близько 400 гетьман-

⁷³ Донесение А. Меншикова Петру І (1708 г., 26 октября, Макошино). *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 864; 1716, листопада 25. Допит Войнаровського про причини втечі його дядька, гетьмана Мазепи, та інші до цього належні справи. *ДГІМД*. № 581.

⁷⁴ Письмо Петра І к князю А.Д. Меншикову (1708 г., октября 27). *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. I. С. 237.

⁷⁵ Зі спогадів шведського полковника, графа Н. Ілленштіерна про першу зустріч каролінців з гетьманом І. Мазепою. *УДІМ*. С. 177.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Копія листа із головної штаб-квартири. Глухів, 12 листопада [1708 р.]. *Гетьман Мазепа у німецькомовних джерелах* / Пер. з німецької, передмова В. Дятлова. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 51–52.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Кочегаров К. 1708 г., ноябрь 19. Допрос К. Савина. *К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам*. С. 349.

⁸⁰ Письмо Петра І к Ф.М. Апраксину (1708 г., 30 октября). *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. I. С. 253.

⁸¹ Раніше ми оцінювали ці сили в 1500 вояк на основі свідчення запорозького отамана Тимофія Полугера, що лягли в основу російських донесень (Павленко С. *Військо Карла XII на півночі України*. С. 101–104). Проте з інших джерел можна дізнатися про детальніші цифри посольства до Карла XII. Так, Гнат Галаган «возвратился с пятьюстами конницами, служившей охранной гвардией гетмана» (Письмо Ч. Витворга от 22 декабря 1708 г. *ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 1041). «А при Мазепе компанейцов, – свідчив на допиті сердюк Корній Семененко, – полк Андреев да Кожуховского, в них компанейцов с пятьсот человек, да с триста человек волохов, что Мазепа затянул от Огинского, да калмыков с сорок человек» (*ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 1050).

«А вчерашняго дня наша партия на Зинков была, – писав 8 березня 1709 р. О. Меншиков І. Скоропадському, – гдѣ полковник Кожуховскій в 500 человекѣх обрѣтался кампаніи» (*ДГІМД*. № 738). Із цих повідомлень можна зробити висновок, що при Мазепі було близько 1500 найманців-компанійців. Крім того, при гетьмані їхала запорозька «одна хорунгва, в которой человек со сто» (*ПБІПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 894). Сердюцький полковник Яків Покотило, залишивши основний склад полку в Батурині, супроводжував гетьмана: «при нем был же да с ним же полку ево сердюков было менши сто человек» (*ДГІМД*. № 578). За свідченням на допиті сотника Прилуцького полку Корнія Савина, який визначив сили Мазепи «с 3 полки, кумпаншики, и их Прилуцкого полку сотников 9 человек, а у каждого сотника по 9 человек казаков, и других полков сотники и казаки были же, а сколько человек не ведает» (Цит. за: Шутовой В. *Измена Мазепы. Исторические записки*. 1950. Т. 31. С. 175). Отже, їхали також, окрім старшини, козаків Прилуцького полку, і зверхники Лубенського, Миргородського полків з почтом. А це разом близько 300 чоловік. До речі, австрійський посол Отто Плеер у своєму звіті від 16 листопада 1708 р. називає саме цю цифру – «козацький вождь Мазепа перейшов до ворога з триста старшинами» (Мацьків Т. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709*. С. 89). До цієї кількості слід додати ще до 20 мазепинських канцеляристів (за свідченням С. Гарновського, у дні повстання «Мазепа в изменничую с собою всю канцелярию увел сторону» (цит. за: Кривошея В. *Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648–1782 рр.)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 1998. Ч. I. С. 198). Володаря булави, як правило, супроводжували дворяни, покоеві, конюхи, циліорик, слуги (разом із канцеляристами це могло бути до 100 осіб).

У похід, як зазначала старшина на Бендерській комісії, «на приказ Мазепи вложив генеральний обозний безпосередньо перед революцією на вози десять булав і інші гетьманські клейноди та прикраси з привілеями й рештою військового скарбу» (Возняк М. *Бендерська комісія по смерті Мазепи. Праці Українського наукового інституту*. 1938. Т. 46. С. 120). Володар булави 23 жовтня 1708 р. дав вказівку спорядити у дорогу військову скарбницю, найнеобхідніші для походу. Усе це розмістилося на близько 80 возах – «скарбу восьмьдесят возов, в которых сорок возов были с ефимками и с чехами, а достальные с питьем и с ынными пожитки» (Допросные речи А.Д. Горленко в Посольской походной канцелярии в Воронеже о пребывании в шведском лагере (15 марта 1709 г.). *Полтавская битва 27 июня 1709 г. ...* С. 329). За іншими даними, гетьманці прибули у розташування

ців Шептаківської сотні). Інша частина (до 5000 чоловік, із них 4000 городових козаків⁸², 1000 сердюків) повернулася в гетьманську резиденцію. Козак Сміленської сотні Лубенського полку пізніше на допиті свідчив, що він, «не ходя за Десну»⁸³, завернув у Батурина⁸⁴.

Свідками присутності трьох городових і чотирьох сердюцьких полків у Батуринській фортеці були сердюк Т. Семененко (27 жовтня⁸⁵), канцелярист О. Дубяга (27–28 жовтня). Першого арештували у Воронежі, а інший спійманий росіянами на переправі в Оболонні 28 жовтня⁸⁶.

Разом ці сили залоги складали, згідно з вищезгаданими показаннями, джерелами близько 9500 чоловік (3500 24 жовтня, +1000 25 жовтня, +5000⁸⁷ до 27 жовтня).

Четвертий етап формування залоги був завершальним (27–28 жовтня). Наступний важливий мобілізаційний ресурс, який залучався при обороні українських фортець, – козаки сотень, які мали захищати свої полкові центри. Так, І. Мазепа 15 листопада 1708 р. звертався до вертївського сотника та козаків ігнорувати наказ Москви⁸⁸ йти «до фортеці Нїжинской в осаду ... жебысте в оной з головами и худобами не пропали»⁸⁹.

Не маємо сумніву, що 25 жовтня, покидаючи Короп, І. Мазепа доручив командуванню залоги залучити до оборони як курені Батуринської сотні, так і Засейменські сотні, приписані до гетьманської столиці. Не бачимо ніякої логіки в тому, щоб цю гетьманську гвардію залишили в стані очікування, якщо відкликали полки на терени Гетьманщини з відусіль. Не могли про них і забути. Думаємо, що протягом 25–26–27 жовтня вони отримали відповідні накази⁹⁰, а вже 27–28 жовтня почали підтягуватися для захисту Батуринської фортеці.

Прибувши в табір Карла XII, І. Мазепа, за деякими шведськими джерелами, повідомив про рух на зближення з каролінцями 16000 козацьких військ поблизу Десни⁹¹. Якщо врахувати, що в Батурині та під Коропом у нього було 9500 вояк, а ще він дав наказ збиратися Засеймським сотням (до 8000 чоловік), то це загалом відповідало тим кількісним показникам, на які розраховували на початковому етапі повстання мазепинці.

Насамперед ідеться про курені Батуринської, Новомлинської⁹², Борзнянської, Конопської, Кролевецької⁹³, Коропської⁹⁴, Воронежської⁹⁵ та ймовірно інших найближчих со-

каролінців, привізши «к швецкому каралоу пятсот возов» з продовольством та грошима (УДІМ. № 228. С. 176). Рух цього великого обозу мав забезпечити передусім підрозділ палубничих, коноховців кількістю до 100–120 козаків (супровід Генеральної скарбниці), а також 300–400 візників (харчі). Останні, думаємо, оперативно були зібрані в Шептаківській волості.

Вищезгадані коштовності, клейноди, гроші потрібно було охороняти від розкрадання. Тож І. Мазепа, виходячи з Батурина, цю функцію доручив своїм жолдакам, яких у нього було 80 (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Нежинский полк. Киев: Тип-я К. Милевского, 1893. Т. 2. С. 221).

Отже, у поході назустріч шведському війську володаря булави супроводжували канцеляристи, дворяни, покоєві, слуги (разом до 100), палубничі, коноховці (до 120), візники продовольства (до 400 козаків, посполитих Шептаківської сотні), жолдаки (80), козаки, старшини трьох городових полків (300), запорожці (до 100), компаніїці (до 1500), сердюки (до 100), значні військові старшини, генеральні старшини зі своїм почтом (до 100), що разом складало близько 2800 осіб (із них 150–200 допоміжного персоналу). За оцінками львівського купця при шведському війську Яна Францишека, усього при І. Мазепі було 3000 чоловік (Шутой В. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700–1709. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. С. 287).

⁸² Очевидно, свідок Т. Семененко, який свідчив, що «а в городовых с четыре тысячи ч[ел]л[о]в[е]к» (*Полтавская битва 27 июня 1709 г. ...* С. 184), мав на увазі передусім тих козаків, із якими він повертався з-під Коропа до Батурина. Тобто він так оцінив кінні підрозділи гетьманців.

⁸³ Кочегаров К. 1708 г., ноября 19. Допрос С.И. Романчука. *К истории побега гетмана И.С. Мазепы к шведам*. С. 350.

⁸⁴ Допитуваний далі зазначив, що «из Батурина ушел до дому своего» (С. 350). Тобто найпевніше він не афішував, що брав участь в обороні гетьманської столиці та врятувався після погрому.

⁸⁵ 1708, жовтня 30. Свідчення сердюка Тимофія Семенова... С. 186.

⁸⁶ 1708, жовтня 29. Посольська похідна канцелярія. Свідчення канцеляриста Дубяги на допиті. *ДІМІД*. № 570.

⁸⁷ Два сердюцькі полки мали у своєму складі 1000 чоловік. 4000 городових козаків були на конях. У захопленій фортеці переможці взяли 2000 коней (Артамонов В. Полтавское сражение. С. 389). Більше 1000 козакам вдалося прорватися через щільне кільце облоги (Там само). Найпевніше, це були ті, хто мав коней.

⁸⁸ У Ніжині перебував російський гарнізон, який скликав для захисту міста-фортеці сотні Ніжинського полку.

⁸⁹ 1708, листопада 15. Універсал гетьмана І.С. Мазепи Веркївській сотні Ніжинського полку про заборону виконувати накази Москви і не йти на підмогу гарнізону Ніжинської фортеці. *УДІМ*. С. 180.

⁹⁰ Спійманий сердюк Тимофій Семененко, що був посланий з Батурина у Воронеж, у Посольській похідній канцелярії давав досить непереконливі показання щодо мети свого приїзду в напружені дні: «И в прошлую среду отприсился он у полковника своего наказного съездить в местечко Воронеж для взятья долгу своего на тамошних жителей» (*УДІМ*. С. 186). А це свідчить про те, що насправді він привіз із Батурина наказ очільнику Воронежської сотні.

⁹¹ Тарле Е. Северная война: Северная война и шведское нашествие на Россию. Русский флот и внешняя политика Петра I. Москва: Астрель, 2011. С. 271.

⁹² Новомлинський сотник Григорій Самойлович, що «явился причинен к измѣнѣ Мазепиной», росіянами був замінений 12 грудня 1708 р. на Григорія Шишкевича, що супроводжував наприкінці жовтня того ж року О. Меншикова з Нових Млинів у Погребки в царську штаб-квартиру (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 163). Г. Шишкевич до 25 жовтня 1708 р. був цілорічним Андрія Войнарівського (Там само. С. 286).

ть, зокрема Бахмацької⁹⁶. Лизогубівський літопис не випадково зазначив присутність у Батурині великої кількості захисників – «Много там людей пропало от меча, понеже збѣг был от всѣх сел»⁹⁷.

Водночас не всі курені засеймських сотень прибули вчасно, деякі з них припізналися, підійшли до Батурина, коли він вже був оточений російськими полками. Налякані їх силою, засеймці здебільшого повернулися додому. Не думаємо, що вони цим висловили негативне ставлення до задуму І. Мазепи та його прибічників. Хоча й він, очевидно, багатомомовним козацьким очільникам був малозрозумілим, оскільки гетьман та його наближені старалися обмежити коло посвячених у таємні плани.

І. Мазепа направив його та канцеляриста С. Боровського з повідомленням у Батурин. Обидва посланці були перехоплені та стали важливими свідками для російського командування про залогу Батуринської фортеці. Везені ними листи дали підставу російському командуванню трактувати перехід гетьмана через Десну як зраду.

⁹³ 2 листопада 1708 р. О. Меншиков у Батурині дав письмове підтвердження, «чому обьявитель сего, кролевецкий житель Федор Данилович Стожок, самовидец, ибо при том времени в оной крепости был и оных воров от напрасна о христианского кровопролития унимал, за что принужден был от них, воров, не малой терпѣти страх и был прикован к пушке, и за то его царское величество милостиво пожаловать указали его, отпустить в дом свой, которой отпуск прямиим дѣлом исполнил и чтоб каждой ему в том верил, того ради сей лист рукою и печатью нашею утвердили» (Грамота А. Меншикова / Подготовил к печати Любарский М. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1850. № 51. С. 468–469). У цьому документі кролевчанин задується як простий мешканець. Тим часом Ф. Стожок насправді був кролевецьким отаманом. Отже, підтримавши І. Носу, він зазнав репресій від командування гарнізону. Коли ж фортецю взяли, він, міркуємо, не афішував своє отаманство, побоюючись, що це йому нашкодить. Адже він привів кролевецьких козаків до фортеці. У лінійшій «сказці» майбутній кролевецький та батуринський сотник явно домалював свої заслуги у взятті Батурина, мовляв, «от светл. князя Меншикова и князя Дм. М. Голицына послан дважды в Батурин, дыбы сдались» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 246).

⁹⁴ У 1708 р. коропський сотником був Кіндрат Безносий (Токарев С. Козацька старшина Ніжинського полку... С. 344). Йосип Заїка доніс на нього, бо він «был при Мазепе», а тому «просил он, Иосиф, чтоб ему за верную его службу быть коробским сотником» (Письмо А. Меншикова И. Скоропадскому (24 января 1709 г.). *Материалы Военно-ученого архива Главного штаба*. Санкт-Петербург: Печатня В.И. Головина, 1871. Т. 1. С. 567).

⁹⁵ 27 жовтня 1708 р. Петро І, дізнавшись про вибір І. Мазепи та його однодумців, підписав указ-звернення до Війська Запорозького з наказом для старшин «и протчим, дабы немедленно к нам в обоз к Десне для советов ... и для обрания нового гетмана приезжали» (*ЛБИПВ*. Т. 8. Вып. 1. С. 238). У Воронізькій сотні, на території якої почали розташовуватися російські полки, царські виконавці не знайшли сотника Романа Лазаренка. Правдоподібно він із козаками-палубниками був мобілізований для забезпечення приведення гармат Батурина у бойовий стан. Тим паче, 27 жовтня у Воронеж із Батурина до нього прибув сердюк Т. Семененко, схоже, з відповідним наказом. Красномовний у цьому плані документ, що з'явився в ті дні: «По указу премилостивѣйшаго моего царя и государя, самодержца всероссийскаго и протчая протчая и протчая, аз, генерал фельдмаршал, учрежденный над войска его величества, военный, малтыйский и славного чина святого апостола Андрея кавалер Борис Шереметьев, обьявляю малороссийскаго города Воронѣжа жителям, духовным и мирским: вѣдомо нам учинилось, что воронѣжский сотник Лазаренко из города Воронѣжа ушел безвѣстно. Того ради мы, вышенименованный генерал фельдмаршал, указом премилостивѣйшаго моего царя и государя, повѣлѣваем быти в том городѣ Воронѣжи сотнику из хоронжих Потапу Назарову, а на его мѣсто в хоронжих Константану Степанову, и приѣхав оному на Воронѣжи, всѣх тамошних жителей привести к вѣрѣ, дабы премилостивѣйшему царю и государю нашему были во всякой вѣрности, а от неприятельскаго наступления были безопасны и жили в волности против прежняго обыкновенения. На подлинном подпис: Фельдмаршал и кавалер Борис Шереметьев (М.П.). Дан в Погребах октября 29 дня 1708 года» (Лист фельдмаршала Б. Шереметьева про призначення сотенної старшини у м. Воронежі (29 жовтня 1709 р.) / Публ. М. Василенка. *Український археографічний збірник*. 1926. Т. 1. С. 101–102).

Призначений царським рішенням сотником Потап Назарович Пискуненко арештував підозрілого Т. Семененка, який, мабуть, збирав розвіддані про прибуття в район Десни дивізії Московії. У Посольській канцелярії останній розповідав легенду про своє кількадедне перебування далеко від гетьманської резиденції особистими фінансовими справами, мовляв, Р. Лазаренко «того же дня (27 жовтня – С.П.) ... поехал из Воронежа к фельдмаршалу и кавалеру Борису Петровичу Шереметеву, а ему, сердюку, велел ждаты возвращения своего паки в Воронеж» (*УДМ*. № 243. С. 186). Насправді старшина поїхав в інший бік. Напевно, попри участь воронізького сотника у повстанні в активній або пасивній формі, йому все ж вдалося вижити, втілюючи та пізніше вигадати зрозуміле пояснення своєї відсутності у Воронежі, коли тут 2–4 листопада була штаб-квартира Петра І. І. Скоропадський старався підтримувати мазепинців, а тому й підіграв йому, як це видно з рядків універсалу, – «поневаж п. Роман Лазаренко, бувший воронѣжский сотник, под час теперешнего наступления неприятельского, город оставивши, на сторону з женою своєю удался и на мѣстѹ его, Лазаренковом, по указу вел. государя, учинен совершенным сотником воронѣжским п. Потап Назарович Пискуненко» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 328). Тобто вийшло, що старшина ніби в листопаді 1708 р. у першу чергу подбав про безпеку свою та родини.

⁹⁶ На це, зокрема, указує зміщення російською владою попереднього сотника та призначення на його місце Семена Боровського (Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стіλος, 2010. С. 55). З його листа, датованого березнем 1720 р., дізнаємося, що він, будучи канцеляристом, першим повідомив О. Меншикова про перехід І. Мазепи через Десну (Лазаревский А. Письмо Боровского из Нежина. *Описание Старой Малороссии*... Т. 2. С. 163). Напевне, гетьман після перепасти направив Боровського з якимось розпорядженням у Батурин, а в Нових Млинах 26 жовтня його перестріли-перехопили О. Меншиков та Д. Голіцин, яким він і повідомив про маршрут володаря булави. Вони «монаршею милостию обнадеживши, неотступно тогда при боку своем во всю битность повелели zostавати», – зазначав автор супліки. Канцеляриста як важливого свідка О. Меншиков привів у царську штаб-квартиру в Погребки (30 жовтня), згодом він «самим скуднейшим бахмацьким сельским я пожалован сотництвом» (Там само. С. 164).

⁹⁷ [Лизогубовская летопись.] Лѣтописец или описание краткое знатѣйших дѣйств и случаев, в котором году дѣялося в Украини малороссийской обих сторон Днѣпра и кто именно когда гетманом был козацким. *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси*. Киев: Тип-я Г.Т. Корчак-Новицкий, 1888. С. 47.

Думаємо, що конотопський сотник Григорій Костенецький не проігнорував наказ із Батурина, а до останнього вирішував якісь організаційні питання із забезпеченням козаків, що відправлялися у фортецю, або відлучився з неї на короткий час у нагальних справах мобілізації тих куренів, які мали якісь проблеми із зібранням⁹⁸. Саме тому, наприклад, і кролевецький сотник Іван Дяківський опинився поза межами фортеці, був біля неї 1–2 листопада 1708 р. та після взяття укріплень одразу був посланий О. Меншиковим зі звісткою про це у Чернігів⁹⁹. У такий же спосіб разом зі зверхником Кролевецької сотні потрапив у поле зору росіян і значний військовий товариш Андрій Маркович, володар Добротоваго (15 км до Кролевця та 30 км до Батурина). Ясна річ, він опинився під Батурином не за власним бажанням вислужитися царю, а тому що був оголошений відповідний збір гетьманською владою. Тим паче він розділяв погляди гетьмана (про це засвідчив один із доносів¹⁰⁰). Прибувши із запізненням, старшина показав вірну службу¹⁰¹ «во время измѣны измѣнника Мазепы прошлаго 1708 года при взятии от наших войск Батурина, в котором в осадѣ были измѣнники козаки, единомысленники Мазепины»¹⁰².

Найбільш чисельна Глухівська сотня могла виставити на підтримку мазепинців 4000–5000 козаків. Правдоподібно глухівський сотник О. Туранський уже 27 жовтня отримав наказ від царя прибути до нього в ставку. Як повідомляв Я. Брюс, коли 28–29 жовтня Глухів зайняли російські полки, то «толко не гораздо приятен их приход был старшине здешной, а наипаче всех здешнему сотнику, которой поехал к господину фелтмаршалу Шереметеву купно с Четвертинским князем»¹⁰³. Старшина навряд чи й зміг отримати якийсь наказ із Батурина, від Мазепи, оскільки Глухівська сотня дуже швидко була відрізана від шляхів сполучення з гетьманською столицею¹⁰⁴. Тож глухівські козаки з досить поважних причин не змогли долучитися до повстанців.

Отже, завершальний етап додав до складу залоги невелику кількість захисників, яку ми умовно визначимо в 500 засеймців, а також борзнянців, бахмачан¹⁰⁵.

Незважаючи на несприятливі обставини, що склалися, оперативне блокування російським командуванням зібрання гетьманців під прапори визволення від Московії на всіх напрямках, у Батурині сподівалися на перемогу – «сердюки все, также и прочие тутошние

⁹⁸ Г. Костенецький став конотопським сотником у січні 1707 р. Відомо, що О. Меншиков був у Конотопі 3 листопада 1708 р. (Донесение А. Меншикова царю. *ЛБИПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 919). У цьому місті тоді ж стралиги-колевсували генеральною осавулу артилерії Ф. Кенігсека. Схоже, Г. Костенецький вже не мав можливості потрапити в Батурицьку фортецю та, дізнавшись про велику кількість російських полків, що зайняли округу, не проявляв ніякої ініціативи, спостерігаючи пасивно за розвитком подій. Позиція «моя хата скраю» виявилася для нього рятівною. Уже 11 грудня 1708 р. він випросив для себе в Лебедині універсал на володіння селом Дептовкою (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 199).

⁹⁹ «Сим объявляем ... всему малороссийскому народу, понеже объявитель сего сотник кролевецкий Иван Дьяковский послан от нас до Чернигова с тою ведомостью, что чрез помощь Божою и счастьем его царск. Величества прославил оружие: Батурицькая фортеция, в которой сидѣли сообщники бывш. гетмана, вора, измѣнника и крестопреступника Мазепы, сего числа чрез штурм взята, и ему в том сотнику всѣ ... а по заставам нашим, куда он ни поѣдет, пропущали его без всякого задержания ... И для вящей силы сей лист рукою и печатью нашею утвердили. Дан ноября 2 дня, 1708. Александр Меншиков» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 373).

¹⁰⁰ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 73.

¹⁰¹ О. Меншиков направив його 31 жовтня 1708 р. «дѣлам посолским способным» на переговори з командуванням батурицької залоги (дет. про це див.: Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 156).

¹⁰² Модзалевский В. Малороссийский Родословник. Киев: Типо-Литография С.В. Кузьменко, 1912. Т. 3. С. 388.

¹⁰³ Письмо Я. Брюса Петру I (Глухов, 31 октября 1708 г.). *ЛБИПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 905.

¹⁰⁴ Красномовний лист російського командира Семена Неплюева до О. Меншикова: «Октября в 28-м числе в первом часу ночи получил я в Тернах ближнего стольника киевского воеводы князя Дмитрия Михайловича Голицына письмо, в котором ко мне написано, что гетман отложился и, переправясь Десну за Коропом, в случивение пошел к шведскому королю ... И октября ж в 29 числе ис Тернов с полками своими, которые ныне при мне есть, я пошел и переправился реку Сем озьярен в 30-м числе, и октября в 31-м числе прошел Путивль и в дву милях от Путивля деревню Возенки, а из Возенок к Нову городку Северскому я пошел тово ж октября в 31-м числе. А в тех полках солдат: полковника во Афанасьевом полку Рагозина 670 человек; подполковников, которые вместо полковников: в Ивановом полку Хотунского 500 человек, в Гавриловом полку Репьева 460 человек» (*Исторический журнал*. 1940. № 12. С. 82). Тобто три російські полки, які стояли в Тернах, одразу мобілізувалися й висунулися за три дні (подолали до 70–80 км. – С.П.) для виконання бойових завдань у район можливого просування шведів та опинилися у просторі між Батурином і Глуховом.

¹⁰⁵ Цифра умовна, мінімальна. Попри розгортання корпусу О. Меншикова в Батурицькій окрузі 29–30–31 жовтня 1708 р., деякі засеймські курені перед цим усе ж мали можливість вільно, без перешкод увійти до гетьманської столиці. Велика Борзнянська сотня, яка перед 1708 р. напряду стала підкорятися Батурину, а також Новомилинська, Коропська, Конотопська сотні розміщені в кільці 22–35 км від резиденції. Трохи віддалік, за 45 км, розташований центр Кролевецької сотні. Думаємо, що вони були так чи інакше залучені до оборонних заходів, оскільки безпосередньо підпорядкувалися гетьману та його уповноваженим. Деяко далі були центри Воронізької (72 км), Глухівської (85 км), Ямпільської сотень (104 км).

Оскільки Петро I з військом несподівано з'явився в розташуванні Новгород-Сіверської сотні у Погребках 26 жовтня (ще 24 жовтня він був у Брянську), то це, по суті, ускладнило комунікацію з цими віддаленими підрозділами Засеймських сотень. Воронізька сотня, можливо, і прибула під Батурин (на це вказує відсутність сотника, городового отамана, осавулу в Вороніжі). Але навряд чи вона встигла це зробити 28 жовтня, за один день. Тобто воронізькі козаки запізнилися потрапити в Батурицьку фортецю.

жителі, убравшись, в замок засели и, розметав мост, стояли по городу в строю з знамены и с ружьем и с пушками»¹⁰⁶.

Схоже, свідчення Б. Куракіна найповніше відображало розклад сил гетьманців у Батурині (1000 оборонців: 6000 городових козаків + 2000 сердюків + 500 засеймців + 1000 чоловік Батуринської сотні + до 500 гармашів, пушкарів, палубників).

Загалом у Батуринську фортецю для її захисту могло потенційно зайти до 13000 козаків городових полків, близько 8000 гетьманців Засеймських сотень, 2000 сердюків, 1700 чоловік Батуринської сотні, 500 пушкарів із обслуговчим персоналом. Тобто більше 25000 вояк.

Чому цього не сталося?

Головною причиною було те, що територія мобілізації гетьманців опинилася в багатьох місцях у руках російських військ. Перехоплення канцеляриста О. Дубяги, інших гінців до Мазепи від командування батуринської залоги корпусом О. Меншикова (Менщина), бригадою Г. Анненкова (Сосниччина), полками генерала Г. Пфлуга (Оболоння, Корощина¹⁰⁷ – «здесь моей команды на кораулах, которые стоят на реке Десне»¹⁰⁸) перекрили шляхи сполучення з гетьманською столицею, позбавило володаря булави достеменною інформації.

Важливо зазначити, що після спалення гетьманської столиці, знищення гарнізону І. Мазепа та шведська штаб-квартира у своїх зверненнях, кореспонденціях не акцентували увагу на разючих цифрах втрат захисників резиденції¹⁰⁹, щоб не деморалізувати підлеглих такою моторошною поразкою. У свою чергу й російській стороні, яка шукала прихильності серед козацтва, не вигідно було називати реальні цифри вбитих, закатованих захисників Батурина. Адаже збільшення кількості захисників до 10000 осіб¹¹⁰ руйнувало б поширювану пропагандистську тезу, що І. Мазепу ніхто не підтримав і з перших годин його «зради» від нього відійшли майже всі¹¹¹ («Пан Шафіров запевняє, – повідомляв свій уряд англійський надзвичайний посол Чарльз Вітворт, – що решта козаків продовжує залишатися вірними цареві та служить йому з більшою відданістю, як того можна було очікувати»¹¹²). У царській пропаганді листопада–грудня навіть шлося про поблажливе, милосердне ставлення військ О. Меншикова до батуринських панянок, дітей¹¹³.

Тим часом названа Б. Куракіним цифра найправдоподібніше «вирахувана» ним у Глухові після зустрічі з командуванням, яке добре знало реальний стан справ після допитів Д. Чечеля, Ф. Кенісека, сотників, куринних отаманів.

References

- Diatlov, V. (Ed.). (2015). Hetman Mazepa u nimetskomovnykh dzhherelakh [Hetman Mazepa in German-language sources]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 50–53.
- Dubyna, O., Diatlov, V. (2010). Shchodennyk boiovykh dii shvedskoi korolivskoi armii na Sivershchyni 1708 r. [Diary of the Swedish royal army's military actions in the Sivershchyna in 1708]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 160–171.
- Kocheharov, K. (2010). Uchast kozakiv Lubenskoho polku v prydushenni Bashkyrskoho povstannia 1704–1711 rr. [Participation of Cossacks of the Lubny regiment in the suppression of the Bashkir uprising of 1704–1711]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 18–33.

¹⁰⁶ 1708 р., жовтня 26. З донесення князя О. Меншикова царю Петру I про підготовку Батуринської фортеці до оборони. *Батурин: гетьманська столиця ранньомодерної доби* / Редкол.: Коваленко О.Б. та ін. Чернівці: SCRIPTORIUM, 2020. С. 77.

¹⁰⁷ Короп, 1 ноября 1708 г. Донесение Пфлуга Г. Петру I. *ПБИПВ*. Т. 8. Вып. II. С. 872–873.

¹⁰⁸ Там само. С. 872.

¹⁰⁹ 10/20 листопада. Королівська шведська головна штаб-квартира Огесцін (?) біля Батурина. *УДІМ*. С. 193.

¹¹⁰ Оскільки в попередніх студіях ми в обрахунках гарнізону не піддали сумніву показання сердюка Т. Семененка (про кістяк гарнізону в 6000 чоловік), то важливе свідчення Б. Куракіна про 10000 оборонців залоги витлумачили як перебільшення. Мовляв, він у цю цифру вояк при гетьмані, почути ним 4 жовтня 1708 р. у Салтиковій Дівиці, «зарахував близько 1500 козаків Чернігівського полку (були поблизу в Чернігові, вдома), 800 сердюків Бурляя (стояли у Білій Церкві)» (Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. С. 148). Глибший аналіз джерел, зокрема повідомлень польського резидента при гетьмані (див.: Донесення Францишка Грабі, резидента-представника великого коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського при дворі гетьмана Івана Мазепи, до свого патрона / Пер. та вступний коментар Циганок О. *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 94–106), переконав нас у помилковості попередньої версії. Чернігівські козаки, сердюки Бурляя в Салтиковій Дівиці не були при польовій резиденції, а тому й не входили до звіту володаря булави про наявність при ньому тоді 12000 вояк, у тому числі полків Г. Анненкова (2000 чоловік). Новітні наші дослідження історії Засеймських сотень, Батуринської сотні показують, що їхній військовий потенціал теж нами був недооцінений під час обрахування залоги гетьманської столиці.

¹¹¹ «Европеїше Фам» повторювала московські тези, що «багато козаків повернулось назад до царя» (Цит. за: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. С. 58), «Віннерішес Діарюм» зауважувала, що з гетьманом «перейшло тільки близько тисячі козаків» (Там само. С. 86).

¹¹² Цит. за: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. С. 131.

¹¹³ Маркевич Н. Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (1708 г., 8 декабря). *История Малороссии*. Москва: Тип-я Симена А. при Медико-хирургической академии, 1842. Т. IV. С. 260.

Kocheharov, K. (2015). Russkoe pravyltelstvo y Chernyhovskiy kozachyi polk v kanun nashestvyia shvedov na Ukraynu (1708 h.) [The Russian government and the Chernihiv Cossack regiment on the eve of the Swedish invasion of Ukraine (1708)]. *Peterburhskye slavianskiye y balkanskyye yssledovaniya – Petersburg Slavonic and Balkan studies*, 2, P. 190–207.

Kocheharov, K. (2024). K ystoryi pobeha hetmana Y.S. Mazepy k shvedam [To the history of the escape of Hetman I.S. Mazepa to Swedes]. *Slavianskyi almanakh – Slavic almanac*, 1–2, P. 345–356.

Kovalenko, O. (Ed.). (2020). Baturyn: hetmanska stolytsia rannomodernoï doby [Baturyn: the hetman's capital of the Early Modern era]. Chernihiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. (1998). Natsionalna elita Hetmanshchyny (personalnyi sklad i henealohiia kozatskoi starshyny. 1648–1782 rr.) [National elite of the Hetmanate (personal composition and genealogy of the Cossack elders. 1648–1782)]. Kyiv, Ukraine.

Luniak, Ye. (2013). Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykyv [Cossack Ukraine of the 16th–18th c. in the eyes of French contemporaries]. Nizhyn, Ukraine.

Mytsyk, Yu., Kravets, M. (Ed.). (2003). Prysiazhni knyhy 1654 r: Bilotserkivskiy ta Nizhynskiy polky [Oath books of 1654: Bila Tserkva and Nizhyn regiments]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2020). Reiestr Konotopskoi sotni 1717 r. [Register of the Konotop hundred of 1717]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (1994). Zahybel Baturyna 2 lystopada 1708 r. [Loss of Baturyn on 2 November 1708]. Chernihiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2005). Chy zradzhuvav I. Mazepa Karla XII? [Did I. Mazepa betray Charles XII?]. *Pami-at stolit – The memory of centuries*, 1, P. 90–94.

Pavlenko, S. (2009). Vosstanye mazepyntsev: myfy y realyy. Ystoryko-dokumentalnye ocherky [The Mazepin uprising: myths and realities. Historical and documentary essays]. Chernihiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2017). Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy [The army of Charles XII in the north of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2019). Baturynska fortetsia [Baturyn fortress]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (Ed.). (2007). Doba hetmana I. Mazepy v dokumentakh [The era of Hetman I. Mazepa in documents]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (Ed.). (2019). Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.

Pryshliak, V. (2009). Myrhorodskiy polkovnyk Danylo Apostol do i pislia Poltavu [Colonel Danylo Apostol of Myrhorod before and after Poltava]. Kharkiv, Ukraine.

Rihelman, O. (1994). Litopysna opovid pro Malu Rosiiu ta yii narod i kozakiv uzahali [Chronicle of Little Russia and its people and the Cossacks in general]. Kyiv, Ukraine.

Shvydko, H. (2004). Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r. [Komput and the audit of the Myrhorod regiment in 1723]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Tairova-Yakovlieva, T. (Ed.). (2022). Pylyp Orlyk i mazepyntsi. Dzherela [Pylyp Orlyk and Mazepa people. Sources]. Kyiv, Ukraine.

Tokariiev, S. (2015). Kozatska starshyna Nizhynskoho polku u dr. pol. XVII – XVIII st. [Cossack elders of the Nizhyn regiment in the second half of the 17th – 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Tsyhanok, O. (Ed.). (2018). Donesennia Frantsyshka Hrabi, rezidenta-predstavnyka velykoho koronoho hetmana Rechi Pospolytoi Adama Seniavskoho pry dvori hetmana Ivana Mazepy, do svoho patrona [Report by Franciszek Hrabi, the resident representative of the Grand Crown Hetman of the Commonwealth Adam Seniavski at the court of Hetman Ivan Mazepa, to his patron]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 94–106.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siberian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

THE GARRISON OF BATURYN on 2 November, 1708

The aim of the proposed study is an in-depth review of sources from 1708 regarding the formation of the Baturyn fortress garrison to defend against the troops of A. Menshikov during the transition of I. Mazepa and his supporters to the side of Charles XII, to determine the actual number of defenders of the Hetmanate's capital.

Using a problem-analytical method, the author carefully examined and analyzed a large array of materials and documents that discussed the four stages of replenishing the Baturyn garrison.

The novelty of the material lies in the fact that it presents data for the first time confirming that as of 2 November 1708, the Baturyn garrison consisted of up to 10000 soldiers from various military formations. The calculation of the number of defenders was based on the mobilization measures in the Hetmanate in October 1708, the assessment of the composition of the Baturyn hundred, the Zaseim hundreds, as well as the movements of Cossack contingents on the eve of the fortress assault.

Conclusions. The article refutes the narratives of Russian historiography that from the first days of the uprising, the Hetmanate's people did not support the actions of Hetman I. Mazepa against the tsar and dispersed to their homes. The composition of the Baturyn defenders indicates that up to 6000 city Cossacks, 2000 Serdyuks, 500 Zaseim residents, 1000 men of the Baturyn hundred, and about 500 cannoneers, gunners, and deckhands defended the Hetmanate's capital.

Key words: Mazepa, Charles XII, Peter I, regiments, Serdyuks, Cossacks, cannoneers, testimonies, evidence.

Дата подання: 30 червня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 11 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Гарнізон Батурина 2 листопада 1708 р. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 24–37. DOI: 10.58407/litopis.240503.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2024). Harnizon Baturyna 2 lystopada 1708 r. [The Garrison of Baturyn on 2 November, 1708]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 24–37. DOI: 10.58407/litopis.240503.

